

SCS. *SRĚ DOBOL'A* 'KREWNY' —
 ŚLAD INDOEUROPEJSKIEJ TERMINOLOGII SPOŁECZNEJ
 W SŁOWIAŃSKIM?

Scs. (Suprasliensis) *srědobol'a* (= *sr̥dobol'a*, por. strus. *sr̥dobolъ*, ros. *serdobol'nyj*, itd.) według Sadnik i Aitzetmüllera (124) znaczące tyle co 'krewni, pokrewieństwo' na pierwszy rzut oka wydaje się etymologicznie oczywiste: po prostu złożenie z **sr̥dъce* 'serce' i *bolĕti* 'boleć' poparte rosyjskim zwrotem *bolet' serdcem* (por. Vasmer, R. III 605). Ale, jak wiadomo, takie oczywiste etymologie są często mylne: wynikają z tzw. „etymologii ludowej” zacierają one bardziej skomplikowaną rzeczywistość historyczną języka, którą trzeba dopiero odkryć i wyjaśnić używając całej dostępnej aparatury i materiału historyczno-porównawczego. Już Sadnik i Aitzetmüller (l. c. 307, § 872) sugerują, że „*srědobol'a* ist vielleicht Umgestaltung eines Donaubulgarischen Wortes; *-bol'a* zu *bol'arinъ*”, co świadczy, że nie przyjmują etymologii Vasmera wspomnianej wyżej. Zanim jednak przystąpię do próby nowej interpretacji tego ciekawego wyrazu, postaram się ustalić dokładniej jego znaczenie. Otóż cały materiał dotyczący naszego wyrazu w Lexiconie Miklosicha przedstawia się następująco:

1. *srědobolja* l. mn. 'συγγενής, consanguineus', plur. 'συγγένεια, consanguine'; 2. f. 'consanguinea, consanguinei'.

2. *srědobolъ* m. 'ὁ ἐκ συγγενείας, cognatus' (gen. *-lja*, a więc pierwotny temat na *-o*).

3. *srědobolja* m. 'consanguineus'.

4. *srědobolъnъ* adj. 'ἀγγιστεύων, propinquus'.

5. *srědobolъstvo* n. 'συγγένεια, consanguinitas'.

6. *srědobolъstvovati*, *-vujo*, *-vuješi* 'ἀγγιστεύειν, genere propinquum esse', *-vuje* (part. praes. act.) 'ὁμογενής, cognatus'; 'προσκολλᾶσθαι, affinem esse'.

7. *srědobolĕti*, *-ejo*, *-ĕješi* 'ἀγγιστεύειν, genere propinquum esse'. Oczywiście nie należy tu — ze względów znaczeniowych — *srědobolije* n. 'misericordia', które można porównać z serb. *glavobolja*, *guzobolja* 'ani dolor', *nogobolja*, *srđobolja* 'dysenteria' (sic!), *trbobolja* 'termina' (*trb* zamiast *trbuh* 'brzuch'), itp. (Miklosich, 387—388).

Na pierwszy rzut oka znaczenie 'krewny' wydaje się oczywiste, ale gdy przypatrzymy się bliżej przykładom z tekstów cytowanym przez Miklosicha, nasuwają się wątpliwości. Otóż dwa przykłady są szczególnie charakterystyczne: *serdobolemъ svoimъ i srodnikomъ* (s. v. *sr̥dobolъ*), *domu že i rodu i sr̥doboljamъ* (s. v. *sr̥dobolja*). Zestawienie naszego terminu za pomocą spójnika *i* z *srodnikъ* 'krewny, członek tego samego rodu' oraz z *domъ* i *rodъ* sugeruje raczej znaczenie różne od *domъ* (niewątpliwie 'rodzina', por. użycie serb. *kuća*), *rodъ* i *s(̥)rod(̥)nikъ*, tzn. różne od postawowych terminów oznaczających wspólnotę krwi. Zresztą już s. v. *sr̥dobolъstvovati* jako drugie znaczenie mamy 'affinem esse', tj. 'być spowinowaconym' (a nie 'krewnym!').

W związku z powyższym wysuwam hipotezę, że pierwotnym znaczeniem słowiańskiego **sr̥dabol'a* było 'towarzysz, przyjaciel', tj. osoba nie związana z danym 'ego' więzami krwi (*sr̥rod̥nikъ*) czy powinowactwa (*svatъ*), ale więzami obiektywnego stosunku społecznego przyjaźni. Pamiętajmy bowiem, że w czasach, kiedy cała budowa społeczna opierała się na więzach krwi i powinowactwa, również przyjaźń łącząca ludzi nie podpadających pod te więzy była najczęściej rodzajem instytucji społecznej zagwarantowanej rytuałem¹. Właśnie **sr̥dabol'a* wydaje się specjalnym terminem odnoszącym się do takiej zinstytucjonalizowanej przyjaźni. To pierwotne znaczenie naszego terminu już się zatarło w cerkiewnym, ale dwa powyżej cytowane teksty jeszcze dość wyraźnie je zachowują.

Wychodząc ze znaczenia 'towarzysz, przyjaciel' ustalonego powyżej spróbujmy teraz zetymologizować nasz termin. W pierwszym rzędzie uderza nas jego charakter złożony: **sr̥do-bol'a*. Wiadomo, że złożenia nie należą do produktywnych typów słowotwórczych w historycznych językach słowiańskich (poza specjalną terminologią filozoficzną, naukową i techniczną, pomijając pewne formacje żartobliwe i ekspresywne, np. *mo-czygeba*, *dzierżymorda*, itp.). Istnieje jednak stara warstwa ogólnosłowiańskich terminów społecznych, które są mniej lub więcej oczywistymi złożeniami, np.: *gospodъ* (najprawdopodobniej **gostъ* + *potъ*, por. łac. *hospes*, gen. *hospitis* z **hosti-potis*) *čelověkъ* (może z *čelo-* jak w *čeljadъ* i *-věkъ* = lit. *vaikas* 'dziecko, chłopiec'); *děvosnъbъ* 'swat' (co do drugiego członu por. cerk. *snobiti* || *snobiti* 'appetere', itp.); **moldoženā* (por. sch. *mladoženja*, pol. *młodożeniec*, itp.); *svobodъ*, adj. indecl. w scs., 'wolny' (najprawdopodobniej z pierwotnego **svo-potъ* — por. pol. *sobiepan* — dokładnie odpowiadającego sanskr. *svā-pati-*, awest. *χ^vaē-pati-*, które wtórnie uległo wpływowi rzeczownika *svoboda*; tu też można wspomnieć **potъbēga*: scs. *potъpēga*, *podъbēga*, 'uxor dimissa' zawierające w pierwszym członie ie. **poti-*); *vel'moža*; *vojevoda*.

¹ Por. na ten temat np. uwagi R. Taylora w *Introduction to Cultural Anthropology*, Boston 1973, s. 294, 299—300.

Nie cytujemy tu wszystkich możliwych złożzeń prasłowiańskich należących do terminologii społecznej (w szerokim słowa znaczeniu, tj. włączając również pewne terminy obrzędowe). Tych kilka wystarczy dla proponowanej poniżej etymologii. Tak więc scs. *sr̥dobol'a* zdaje się należeć do archaicznej warstwy złożzeń charakterystycznych dla tej terminologii. Jak już stwierdziliśmy na początku, wyprowadzanie tego złożzenia z *sr̥d̥bce* 'serce' i *bolēti* 'boleć' jest typową etymologią ludową i nie może nas zadowolić. W związku z tym proponuję następującą etymologię: rekonstruuję pierwotne prasłowiańskie **sr̥do-borja* (a więc od **sr̥d-* nie **s̥rd-*, którego znaczenie można zdefiniować jako 'wiara, zaufanie', patrz poniżej, i od *bor-*, apofonicznej formy pierwiastka czasownikowego *ber-* w jego pierwotnym znaczeniu 'nieść': w terminach indoeuropejskich **k'red-* i **bhor-*) — 'nosiciel wiary, zaufania, itp.'

Oczywiście, dla zrozumienia formy historycznej *sr̥debol'a* (= *s̥dobol'a*) musimy przyjąć dwa procesy przedhistoryczne, którym podlegał nasz postulowany wyraz prasłowiański: po pierwsze, nastąpiła dysymilacja $r' = l'$ ² w członie drugim (*bor'a*), gdyż człon pierwszy (**sr̥do-*) zawierał już *r* (**sr̥dobor'a* = **sr̥dobol'a*), po drugie, pierwotne **sr̥do-*, nie nie mające wspólnego z **s̥rdo-* 'serce', zostało wskutek etymologii ludowej zastąpione przez **s̥rdo-* 'serce'. Taka etymologia ludowa mogła nastąpić po dysymilacji **sr̥dobor'a* w **sr̥dobol'a*, gdyż nowa forma z *-bol'a* uniemożliwiała rozumienie pierwszego członu jako dopełnienia bliższego (ze zwrotu np. **sr̥d̥z b̥rati* 'nosić (czyjeś) zaufanie', itp.). Stąd interpretacja **sr̥dobol'a* jako 'bolejący sercem, współczujący, krewny'. Samo złożenie **sr̥dobor'a* (tj. **sr̥do-borja*) nie nasuwa żadnych problemów z punktu widzenia słowotwórczego. Wystarczy po prostu przytoczyć podobne twory znane w staro-cerkiewno-słowiańskim lub w innych językach słowiańskich, np. choćby już cytowane *vel̥-moža* (**vel̥-mogja*), *voje-vođa*, itp. Dla typu *-borja*, tj. z wokalizmem *o* pierwiastka i z przyrostkiem zawierającym *-j-* por. sch. *čelo-vođa* 'dux' (gdzie *čelo-* prawdopodobnie 'klan, plemię' jak w *čeljady*), *četo-vođa* 'dowódca oddziału, „czety”', *kolo-vođa* 'choragus', *čašo-noša* 'pincerna', itp. (Miklosich, *ibid.* 387—389).

Obecnie należy przejść do uzasadnienia powyższej hipotezy przy pomocy porównawczego materiału indoeuropejskiego.

Jeśli idzie o człon pierwszy, postulowane **sr̥do-* (tj. ie. **k'red(o)-* ze słowiańskim wokalizmem zredukowanym)³ to wyraz pierwiastkowy typu **k'red-* jest zaświadczony w indo-irańskim i italo-celtyckim, mianowicie: sanskr. *śrad-* w złożeniu *śrad-dhā-* (*dhā-* 'kłaść') objaśnionym jako 'to have faith or faithfulness, have belief or confidence, believe, be true or trustful' i używanym jeszcze rozdzielnie: *śrād asmāi dhatta* 'wierzcie mu!' (por.

² Por. np. podobną dysymilację w bułg. *vr̥kolak* z *val̥kolak* 'wilkołak'.

³ Por. podobną redukcję w scs. *ne-pr̥-b̥rdom̥z* od *bred̥o*, itd. i w stczes. *h̥rbieti* (**gr̥bēti*)- *greb̥o*, itd.

Pokorny 580); awest. *zraz-dā-* 'vertrauen, glauben' miast spodziewanego **sraz-da-* wskutek etymologii ludowej nawiązującej do *zərəd-* 'serce' (por. Bartholomae 1702), również używane rozdzielnie, np. *zrasča dāt apiča aotāt* 'dass sie ... glaube und begreife' (Bartholomae ibid.); łac. *crēdō* 'wierzę' (ie. **k'red-dhē-*) itd. (Pokorny ibid.). Należy zaznaczyć, że w sanskrycie pierwiastkowy rzeczownik *śrad-* łączy się tylko z czasownikami *dhā-* 'kłaść' i *ky-* 'czynić', wykazuje jednak szereg derywatów opartych na tych połączeniach, jako że był on ważnym terminem religijno-moralnym. W związku z tym warto zacytować syntetyczną opinię Benvenista na temat: „L'exacte correspondance formelle de lat. *crē-dō* et de skr. *śrad-dhā-* garantit un héritage très ancien. L'examen des emplois de *śrad-dhā-* dans le Rig Veda fait discerner pour le mot la signification «d'acte de confiance (en un dieu) impliquant restitution (sous forme de faveur divine accordée au fidèle)». Porteur de cette même notion complexe, le **k'red-* indo-européen se retrouve laïcisé, dans lat. *crēdō* «confier une chose avec certitude de la récupérer»" (Benveniste, 1969: I 171). Nie ulega zatem wątpliwości, że w praindoeuropejskim istniał rzeczownik pierwiastkowy **k'red-* 'zaufanie (wzajemne)' używany pierwotnie w znaczeniu religijnym, później „zeświecczony”, który zachował się, zwłaszcza w złożeniu z czasownikiem 'kłaść' (por. pol. *pokładać zaufanie (w kimś)*, itp.), tj. z ie. **dhē-* (**dheH-*) na wschodniej (aryjskiej) i zachodniej (italo-celtyckiej) peryferii świata indoeuropejskiego. Nie więc nie stoi na przeszkodzie, by również dla wczesnej prasłowiańszczyzny, która, jak wiemy, wykazuje stare związki leksykalne ze światem irańskim, zwłaszcza w dziedzinie religijno-moralnej, przyjąć istnienie tego rzeczownika w formie **sred-* lub zredukowanej **sr̥d-* (bez wstawnego *-t-*, które pojawia się regularnie w pierwotnej ie. grupie **sr*, jak np. *strumień* = **srou-men* czy *siostra* = **sesrā*, itp.). Dalszy problem polega na tym, czy możliwe było złożenie tego rzeczownika z pierwiastkiem czasownikowym **bher-* (słow. *ber-* w *bero*, *birati*) 'nieść'.

Jeśli przyjmiemy, że podstawowym znaczeniem **sr̥d-* (z ie. **k'red-*) było 'zaufanie, wiara (wzajemna)', to obok zwrotów z **dhē-* 'kłaść, pokładać' czy z **em-* 'brać', na podobieństwo późniejszych słowiańskich zwrotów typu pol. *dać* || *dawać wiare*, itp. czy scs. *věro jeti* || *imati*, itp., możemy przypuścić również zwrot z czasownikiem **bher-*, tj. słow. *bero*, *birati* : **sr̥d(ə) birati* 'nosić (czyjeś) zaufanie', skąd **sr̥d(o)-borja* 'nosiciel zaufania', tj. 'człowiek, w którym położyliśmy zaufanie, związany z nami stosunkiem wzajemnego zaufania — wiary', itp. W związku z tym można przypuszczać, że **sr̥d-* oznaczało we wczesnej prasłowiańszczyźnie określony stosunek społeczny oparty na wzajemnym zaufaniu i usługach i łączący osobników niezależnie od więzów pokrewieństwa czy powinowactwa dla różnych celów wspólnych, nie wykluczając wojennych, itp. (por. niżej skand. *varingr*).

Możliwość użycia **sr̥d-* (tj. ie. **k'red-*) z czasownikiem *ber-* (tj. ie. **bher-*) jest pośrednio zaświadczona przez homeryckie (F)ῆρα φέρειν τινί 'wyświadczać komuś przysługę', itp. (niem. tłumaczenie 'Gunst entgegenbringen', srgniem. 'dienst bringen', itp., por. Autenrieth, 1915: 125), gdzie ῆρα jest acc. sing. rzeczownika pierwiastkowego **uēr-* (por. słow. *věra*) znaczeniowo odpowiadającego ie. **k'red-*, tj. psł. **sr̥d-*. W związku z tym warto zaznaczyć, że ie. **uēr-*, **uērā-* 'wzajemne zaufanie (?)'⁴, znane tylko w grupie europejskiej języków indoeuropejskich (por. Pokorny 1165), szczególnie w germańskim i słowiańskim, najprawdopodobniej zastąpiło tu starsze **k'red-*, czyli homeryckie ῆρα φέρειν τινί można interpretować jako zastępstwo dawniejszego ie. **k'red bherō k'wesmei*. Tak więc osiągamy indoeuropejskie uzasadnienie dla formy **sr̥do-borja* postulowanej hipotetycznie na początku naszych rozważań.

Pozostają jednak jeszcze do wyjaśnienia pewne szczegóły. Po pierwsze, rzeczownik pierwiastkowy **sr̥d-* został w złożeniu potraktowany jako tematyczny (na -o) zgodnie z produktywnym typem słowiańskim; po drugie użycie pierwiastka czasownikowego *ber-* (w formie apofonicznej *bor-*) jako drugiego członu złożenia ze znaczeniem *nomen agentis* jest rzeczą nieznaną w historycznych językach słowiańskich, gdyż pierwiastek ten w swoim znaczeniu pierwotnym został zastąpiony przez *nes-* || *nos-* (*nesti*, *nositi*, itp.). Niemniej jednak są pewne ślady złożzeń na -*borz* (= **bhoros*) 'nosiciel' (oczywiście pomijam tu słow. -*borz* jako *nomen actionis*, np. *szborz*, itp.). Sądzę, że mogą tu należeć niektóre stare imiona osobowe, np. stpol. *Czci-bor* 'noszący cześć', *Włości-bor* 'noszący władzę', *Boże-bor* (miast **Bogo-bor?*) 'noszący dostatek'; niejasne jest semantycznie *Święto-bor* (może 'noszący siłę magiczną'?). Imiona te, jeśli idzie o człon drugi i wzór słowotwórczy, mają dokładne odpowiedniki w grece, np. Ἐλπιδό-φορος 'noszący nadzieję', Ἀγαθό-φορος 'noszący dobro', itp. Pamiętajmy jednak, że w słowiańskim złożyło się -*borz* (1) 'nosiciel' z -*borz* (2) 'bojownik' od czasownika *borjo*, *borješi*, **borti*, np. *Sławo-bor*, występujący z odwróconym porządkiem członów: *Borzy-sław*, zawiera niewątpliwie -*borz* (2).

Jak już wspomnieliśmy powyżej, pierwotne **sr̥do-bor'a* po dysymilacji w **sr̥do-bol'a* ulegało etymologii ludowej, która zinterpretowała niezrozumiały człon pierwszy **sr̥do-* jako **s̥rdo-* 'serce': stąd ses. [*s̥r̥do-bol'a*]. Ciekawe, że podobna etymologia ludowa nastąpiła niezależnie od procesu dysymilacji w Aweście, gdzie z pierwotnego **k'red-dhē-* mamy *zraz-dā-* 'wierzyć, ufać' miast oczekiwanego **sraz-dā-* pod wpływem *z̥r̥d-* 'serce'. Jeszcze wyraźniej rezultat tej etymologii ludowej widać w osetyńskim, jedynym potomku dialektów sarmackich (północnoirańskich): mianowicie oset. *z̥ærdæ daryn* ze znaczeniem 'nadejść/sja, rasčityvat', pola-

⁴ Co do podstawowego znaczenia por. germ. *wēra* 'Vertrag, Gelübde, Bündnis' (Pokorny 1165), np. stang. *wāer* f., stgniem. *wāra*, itp.

gat'sja; podavat' nadeždu' (Kasaev, 1952) zewnętrznie reprezentuje zestawienie rzeczownika *zærdæ* 'serce' i czasownika *daryn* 'trzymać, mieć', najprawdopodobniej jednak kontynuuje stare irańskie *zraz-dā-* (tj. *zrad* i *dā*) 'wierzyć, ufać' przekształcone po raz drugi przez etymologię ludową.

Tworzenie nazw typu 'towarzysz, przyjaciel' → 'przyjacielski', itp. od nazw z podstawowym znaczeniem 'wzajemne zaufanie' wydaje się zabiegiem zrozumiałym w społeczeństwach, w których przyjaźń jest zinstytucjonalizowanym stosunkiem społecznym zobowiązującym osoby weń wchodzące do wzajemnej pomocy. Dla poparcia tej tezy można przytoczyć szereg derywatów od **uēr-*, **uērā-* w językach germańskich i słowiańskich, np. złożenia z *uēri-* w germańskim: stisl. *plvāerr* 'przyjacielski, gościnnie', stang. *eal-werlic* 'łaskawy' (por. też goc. *alla-werei* 'prosta dobroć', patrz Pokorny 1165, gdzie również przykłady z dialektów starogreckich), stskand. **váringr*, *vāeringr* 'sojusznik, członek stowarzyszenia (wojennego) od *vár* 'wierność, poręka, obietnica', skąd ostatecznie strus. *Varjagz* (patrz Vasmer, R. I 276); semantyczne derywaty od *věra* w słowiańskim: sch. (Vuk Karadžić) *vjěra* między innymi 'amicus fidus', pol. *wiara* w znaczeniu 'grupa zaufanych towarzyszy, np. w wojsku, szkole', itp., skąd *wiarus*.

Kończąc nasze rozważania na temat **sr̥dodor'a* → **sr̥dobil'a* 'towarzysz, przyjaciel', w którym dopatruję się śladów starej indoeuropejskiej terminologii społecznej, trzeba zakwestionować znaną opinię Meilleta wyrażoną w *Le slave commun* (497): „Le vocabulaire slave indique la conservation d'une vie patriarcale sans prestige, et sans trace ancienne d'une organisation sociale plus large que l'agglomération familiale”. Scs. zestawienie *domz i rodz i sr̥dobiljē* w znaczeniu 'rodzina i ród (współrodowcy) i towarzysze (związani oficjalnymi więzami wzajemnej „wiary”)' zdaje się tej opinii wyraźnie zaprzeczać.

BIBLIOGRAFIA

1. *Autenrieths Schulwörterbuch zu den Homerischen Gedichten*, Lipsk—Berlin 1915.
2. Bartholomae Ch., *Altiranisches Wörterbuch*, II wyd., Berlin 1961.
3. Benveniste E., *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, I—II, Paryż 1959.
4. Berneker E., *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1924.
5. Karadžić V., *Srpski rječnik*, Belgrad 1898.
6. Kasaev A. M., *Osetinsko-russkij slovar'*, Moskwa 1952.
7. Meillet A., *Le slave commun*, II wyd. (przedruk), Paryż 1965.
8. Miklosich F., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, przedruk wydania z 1862—5, Scientia Verlag, Aalen 1963.
9. Miklosich F., *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, II: Stammbildungslehre, Wiedeń 1875.

10. Milewski T., *Indoeuropejskie imiona osobowe*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969.
11. Monier, Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford 1970.
12. Pokorny J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern 1959.
13. Sadnik L., Aitzetmüller R., *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, 'S-Gravenhage 1955.
14. Taszycki W., *Najdawniejsze polskie imiona osobowe*, Wrocław—Kraków 1958.
15. Vasmer M., *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka* (tłumaczenie oryginału niemieckiego z 1950—58), Moskwa 1964—1973.